

**© ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА –КАНДИДАТ ПОЛІТИЧНИХ НАУК,
ДОЦЕНТ, ДОКТОРАНТ ВІДДІЛУ ПРАВОВИХ ПРОБЛЕМ ПОЛІТОЛОГІЇ
ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В.КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

Н.М. ХОМА

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Аналізуються питання сумісності глобалізації та соціальної держави, досліджуються наслідки впливу глобалізаційних процесів на соціальну сферу. Вивчаються основні наукові підходи у світовій політичній думці щодо соціальної ролі держави в епоху глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, соціальна держава, держава соціальних інвестицій, соціальна політика, соціальний захист.

Анализируются вопросы совместимости глобализации и социального государства, исследуются последствия воздействия глобализационных процессов на социальную сферу. Изучаются основные научные подходы в мировой политической мысли относительно социальной роли государства в эпоху глобализации.

Ключевые слова: глобализация, социальное государство, государство социальных инвестиций, социальная политика, социальная защита.

Analysis of the compatibility issues of globalization and the welfare state, studied the effects of globalization on the social sphere. We study the basic scientific approaches in world political thought for the social role of the state in the era of globalization.

Key words: globalization, social state, the state social investment, social policy, social protection.

У політологічних дослідженнях актуалізується питання сумісності глобалізації та соціальної держави з практичною метою усунення суперечностей між принципами вільної торгівлі та своєрідним протекціонізмом соціальної держави. Дослідження цих наукових аспектів започатковане У. Беком, М. Квіком, В. Кочетковим, Л. Кочетковою, М. Марченком, І. Яжборовською та ін. Незважаючи на достатню кількість досліджень явища глобалізації, у вітчизняній науці практично відсутні роботи, які б розкривали вплив глобалізації на соціальну державу. Оскільки Україна починає розбудовувати соціальну державу й водночас стикатися з глобалізаційними викликами, то дослідження їхньої сумісності та суперечностей становить значний науковий інтерес.

Більшість дослідників визнають, що глобалізацію не можна оцінювати однозначно, тільки зі знаком “плюс” чи “мінус”, її наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними¹. Цілком очевидно, що держава, яка прагне не втратити важелі управління соціально-економічними процесами, зобов’язана реагувати на виклики глобалізації. У 80-90-і рр. ХХ ст. здавалося, що процеси глобалізації приведуть, якщо не усю планету, то більшість країн до стабільного зростання та процвітання, ніякі масштабні кризи не зможуть підірвати загальний оптимізм і віру в цінності “вільної торгівлі” та “вільного ринку”. Але історія зруйнувала ці надії. В соціальній політиці акценти стали зміщуватися з соціальної справедливості на економічне інвестування, зводячи її до найнижчого загального соціаль-

ного рівня та зберігаючи підтримку тільки найнужденніших². Професор Познанського університету Марек Квік зазначає, що “сьогодні ми бачимо перехід від соціальної солідарності до посилення індивідуалізму, від ідеї соціальної єдності до ідеї економічної конкуренції”³.

Багато дослідників ставлять запитання: чому в еру глобалізації демонтуються інститути соціальної держави? Чи саме глобалізаційні процеси підривають стабільність усталених соціальних держав?

В епоху глобалізації ідея “держави добробуту” зазнає низки змін тому, що порушується система спрямування результатів капіталістичного виробництва на соціальне вирівнювання, виробничу демократію та зменшення залежності особи від ринку⁴. Зараз відбувається фундаментальне зрушення в оцінці перспектив, шляхів і цілей глобалізації, усвідомлення того, що економіка і, перш за все, фінанси обігнали в своєму розвитку старі соціальні інститути, усталені структури життєвого світу, що поклато початок деградації фундаментальних передумов західної цивілізації. І оскільки вже один раз соціальна держава в якості “соціального компромісу” (Ю. Хабермас) врятувала капіталізм і створила можливість тривалого економічного зростання, то переосмислення цього інституту дає надію не тільки на пом’якшення наслідків кризи для громадян, а й на знаходження нової траєкторії руху всієї західної цивілізації⁵.

У самій конструкції соціальної держави імпліцитно містилася низка проблем, які актуалізувалися з початком нового етапу суспільного розвитку – так званої “постіндустріальної революції” та його фінальної стадії – “глобалізації”. На думку Ю. Хабермаса, “мова йде, по-перше, про межі примирення капіталізму та демократії, а по-друге, про можливість виробництва нових життєвих форм бюрократично-правовими засобами”⁶. Перша ситуація пов’язана з тим, що соціальна держава обмежена національними рамками, суверенітетом над певною територією. Вона не може регулювати світовий ринок і діючих на ньому глобальних фінансових структур і транснаціональних корпорацій. Саме цей “недолік” соціальної держави став гостро очевидний в процесі глобалізації. Крім того, основний спосіб регулювання в соціальній державі – перерозподіл доходів на користь незаможних і соціально незахищених верств допомогою бюрократії – призводить поступово до ерозії соціальної бази такої держави. Чим успішніша така політика, тим більше зростаючий завдяки їй середній клас усвідомлює, що держава як така не є “джерелом добробуту”, а найголовніше те, що вона не може гарантувати постійного робочого місця. Відбувається об’єднання виборців із середнього класу разом із представниками заможних класів проти груп, опікуваних соціальною державою.

Сформувався дві провідні позиції щодо сучасного призначення соціальної держави: 1) підтримується ідея про те, що в епоху глобалізації соціальна роль держави повинна зростати. У працях П. Розанваллона, П. Бурдьє, Т. Майора зазначається, що справедливість не може бути сфокусована лише на правовій рівності, а неоліберальний ринок не може замінити існуючі витрати держави-опікуна⁷. Соціальному державу в умовах глобалізації соціал-демократи бачать як «активну (випереджаючу) соціальну державу» (*vorsorgende sozialstaat*), яка передбачає баланс між персональною відповідальністю людей і захистом із боку держави. Соціал-демократії Європи вважають кращою концепцію активної (*pro-active*) соціальної держави, що базується на правах та обов’язках. Лише в такому випадку, на їхнє переконання, держава добробуту може бути привабливою⁸; 2)

розвивається політична ідеологія “нового третього шляху”, яка стала підставою розробленої англійським соціологом Е. Гідденсом концепції “держави соціальних інвестицій”. Вона є неоліберальним трактуванням “держави загального добробуту”, де її роль обмежена помірно-перерозподілюючими механізмами у сфері соціального забезпечення та наданням можливостей для нарощування інтелектуального капіталу людини.

Німецькі соціологи Ю. Хабермас і У. Бек наголошують на незворотності трансформації соціальної держави під впливом глобалізації, коли ми входимо в нову епоху з новим балансом між економікою та соціальною сферою. Традиційна кейнсіанська держава загального добробуту з її потужною “національно-державницькою” складовою, на їх думку, приречена, і кінець цьому європейському соціальному проекту покладе глобалізація. “Передумови соціальної держави та пенсійної системи, соціального забезпечення та комунальної політики, функціонування інфраструктури, організована сила профспілок, міжвиробнича система переговорів із питань тарифної автономії, так само як державні витрати, податкова система та “справедливе оподаткування” – все плавиться під палючим сонцем глобалізації та відливається у форми, які роблять можливим (як передбачається) політичний вплив”⁹. “Вир, що тягне вниз соціальну державу, проявляє себе не тільки зменшенням ресурсів при стрибкоподібно зростаючих витратах, але й відсутністю коштів для його умиротворення, у той час як прірва між бідними та багатими ширшає. Оскільки національно-державні рамки втрачають свою обов’язковість, ті, хто виграв від глобалізації, й ті, хто від неї програє, опиняються, так би мовити, за різними столами. Нові багаті більше не потребують нових бідних. Домогтися якоїсь рівноваги між ними важко хоча б вже тому, що відсутні рамки спільності, в яких можна було б локалізувати та врегулювати цей конфлікт, який вийшов за межі національної держави”¹⁰.

“Переміщення виробництва в сприятливіші зони, спрощення його структури, масові звільнення – все це говорить про те, що високопродуктивна та високотехнологічна економіка залишає спільноті “загального благоденства” все менше робочих місць і робить його споживачів зайвими людьми. Назриває економічне соціальне потрясіння нечуваних масштабів. Скрізь, де товари або послуги вільно продаються через кордони, працівників невідворотно засмоктусь трясина знецінення праці та раціоналізації”¹¹. Іншими словами, нестримна свобода капіталу в отриманні прибутку призводить до переміщення центрів промисловості та надання послуг у зони низьких витрат на працю, податків, екологічних вимог, що призводить до скорочення економічно активних громадян в соціальній державі¹². Цей процес призводить до того, що, з одного боку, зростає кількість клієнтів соціальної держави, а з іншого боку, постійно скорочуються можливості уряду, тому що він теж змушений зменшувати податки для вже зменшеної кількості економічно активних суб’єктів. Потрапляючи в ці “ножиці”, соціальна держава стає дорогою та невідомою для економіки в умовах неконтрольованої глобалізації. Німецькі дослідники зазначають, що “інтеграція світового ринку економічно дуже ефективна. Але за невтручання держави глобальна економічна машина абсолютно неефективна в розподілі виробленого таким чином багатства; число тих, хто програв, набагато перевершує число тих, хто виграв”¹³.

Зовсім по-іншому оцінюють причини та хід глобалізації автори, які дотримуються погляду на глобалізацію як перемогу у всесвітньому масштабі ідеології “вільного ринку”. Один із найяскравіших представників цього напрямку амери-

канський дослідник Б. Ліндсі пише: “Якщо вихор сучасних подій розглядати в належному контексті, стає ясно, що глобалізація не є якоюсь демонічною силою, яка несподівано зірвалася з ланцюга. Навпаки, вона постає у вигляді свідомо обраної міри у відповідь на всевітній провал проєктів централізованого планування”¹⁴. Оскільки, на думку Б. Ліндсі, соціалній державі не вдалося уникнути ні криз в економіці, ні подолати нерівність у суспільстві (навіть більше того, соціальна допомога держави стала відтворювати бідність, тільки вже у вигляді “гарантованої бідності”), то вона (соціальна держава) підлягає ліквідації, а її основні функції – приватизації. На його думку, тільки поширення ліберальної ідеології в усьому світі призводить до ліквідації нагальних проблем сучасного суспільства та глобалізації, яка походить з лібералізму, створює передумови для сталого процвітання у всьому світі.

Оскільки процес глобалізації пов’язаний з “розмиванням” економічних кордонів, із вільним переміщенням капіталів, товарів, робочої сили, це породжує низку проблем щодо реалізації трудових і соціальних прав працівників¹⁵. Під питанням є також забезпечення загальної зайнятості населення, досягнення стабільності трудових відносин. В умовах глобалізації трудові відносини стають надзвичайно гнучкими (а отже, нестабільними)¹⁶. Значна частина капіталів і робочої сили сьогодні спрямовується у сферу інформаційних послуг. Все частіше фінансове обслуговування, технічна підтримка, торгівля проводиться за телефоном, через Інтернет. Найм працівників здійснюється за допомогою електронних посередників, при цьому часто працівник і роботодавець знаходяться на різних кінцях планети; відсутній чіткий трудовий розпорядок (використовується гнучкий графік, неповний робочий день тощо), власне трудові функції наповнюються новим змістом: працівник отримує більше автономії, свободи в прийнятті рішень. Межі трудових відносин, таким чином, стають менш чіткими, часто в них відсутня ієрархія, стосунки підпорядкування¹⁷.

Виникла нова ситуація, коли існує пряма конкуренція робітників і виробників із різних країн за місце у глобальній торгівлі, яка змушує менеджмент компаній під тиском глобальних інвесторів знижувати витрати за будь-яку ціну. При цьому можна “загальмувати” глобалізацію, але зупинити її не можна¹⁸.

Тому інститути соціальної держави належить не демонтувати, а наповнювати новим змістом, насамперед демократизувати, тобто вивільнити від влади грошей і бюрократії, допомагати громадянам втрачати статус “клієнта” і набувати статусу “вільного агента”. Саме така можливість, на думку В. Кочеткова та Л. Кочеткової, виникла завдяки постіндустріальній революції та глобалізації, яка завершує перехід від економіки праці до економіки знань у всевітньому масштабі¹⁹. Своєрідний протекціонізм соціальної держави в умовах глобалізації полягає в захисті гідності людини, яка хоче діяльно брати участь у визначенні своєї долі та долі свого політичного співтовариства²⁰.

Звернемо увагу, що в умовах глобалізації ускладнюється діяльність представницьких органів працівників, таких як комітети підприємств або професійні спілки. На рубежі ХХ-ХХІ ст. відбулося зниження профспілкової активності, що пов’язано насамперед з індивідуалізацією трудових відносин: вже зазначалося, що працівники з різних куточків планети працюють дома, за допомогою Інтернету, на умовах неповного робочого дня тощо, мають дуже різноспрямовані інтереси, для них досить важко сформувати виборні профспілкові органи, організувати їхню роботу, сформулювати єдині вимоги до роботодавців. У цих умовах, з одно-

го боку, зростає значення міжнародних трудових і соціальних стандартів, обов'язкових для всіх роботодавців, а з іншого боку, з'являється необхідність у проведенні розумної соціальної політики з боку бізнесу (йдеться про популярну в останні роки на Заході концепцію "соціальної відповідальності підприємств")²¹.

У 1997 р. після тривалого періоду запеклої критики державного втручання в економіку як найбільшої перешкоди для її зростання, після проведення низки реформ із дерегулювання та приватизації, після здавалося б панування ідеології "мінімальної держави" та "малого уряду", абсолютно несподівано для багатьох із ідеєю необхідності переосмислення ролі держави виступив Світовий банк. "Значні зміни в глобальній економіці змушують нас повернутися до базових питань про державу: якою має бути її роль, що може робити, що вона не може і як діяти найкращим чином?" – так сформулював завдання, поставлені перед авторами доповіді "Держава в мінливому світі" директор банку Дж. Вулфенсон. У своєму вступному слові він підкреслював: "Багато хто думав, що останньою крапкою цих реформ (щодо лібералізації світової економіки – авт.) є мінімальна держава. Така держава не заподіює шкоди, але не може принести і великої користі. Історія наполегливо повторює, що хороший уряд – це не розкіш, а життєва необхідність. Без ефективною держави стійкий розвиток – і економічний і соціальний – неможливий"²².

Отже, за умов глобалізації досить проблематичним стає здійснення державою її соціальних функцій, і насамперед функції соціального захисту населення²³. З одного боку, це пов'язано з посиленням впливу транснаціональних корпорацій, що прагнуть знизити витрати виробництва, у т.ч. і за допомогою зниження соціальних гарантій для своїх працівників. Засоби впливу національної держави на політику таких компаній є досить обмеженими. З іншого боку, ослаблення соціальної діяльності держави пов'язане зі свого роду "ліберальним ренесансом", який спостерігається в політиці індустріально розвинених країн з кінця 90-х років ХХ ст. і спричинив відступ від принципів колективної відповідальності та солідарної взаємодопомоги в соціальній сфері²⁴. Сьогодні соціальні відносини трактуються більш індивідуалістично, ніж це було кілька десятиліть тому. Це призводить не тільки до деякого зниження регулюючої ролі держави в соціальній сфері, але й до поширення "ліберальних" установок у масовій свідомості, в результаті чого багато молодих працівників відмовляються від участі в національних пенсійних системах, віддаючи перевагу індивідуальним (накопичувальним) схемам соціального захисту. Крім того, демографічна криза (зниження народжуваності та процес "старіння населення") породжує серйозні проблеми з фінансуванням пенсійних систем²⁵.

Світові лідери в умовах глобальної кризи згадують про демократію і соціальну державу як неминущі західні цінності. Як зазначає президент США Б. Обама: "Наш індивідуалізм здавна обмежений суспільними цінностями, тим клеєм, який скріплює будь-яке здорове суспільство"²⁶. Такими цінностями, на його думку, є сім'я, солідарність, обов'язок, патріотизм і демократія. Головне завдання для політика знайти баланс між індивідуалізмом і суспільними цінностями, відшукаати правильний фундамент солідарності в нових історичних умовах.

Отже, у політичній думці відсутня єдність в оцінці наслідків глобалізації для подальшого розвитку соціальної держави. Перспективними напрямками подальших досліджень є насамперед дослідження конкретних соціальних наслідків глобалізації, зумовлених демографічними зрушеннями, зростанням безробіття, роз-

ширеним масштабів бідності тощо.

1. *Марченко М.Н.* Государство и право в условиях глобализации. – М., 2008. – С. 7; *Добренев В.И.* Глобализация и Россия: Социологический анализ. – М., 2006. – С.24; *Лукашук И.И.* Глобализация, государство, право, XXI век. М., 2000. – С. 12.
2. *Язборковская И.С.* Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально- и Юго-Восточной Европы. – М.: "Academia", 2008. – С.186.
3. *Квик М.* Будущее государства всеобщего благосостояния: европейская перспектива [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=20748
4. *Аптова Г.Ш.* Новое в понимании справедливости в эпоху глобализации: социально-философский анализ: Автореф. дис. ... канд. философ. Наук. – М.: Ин-т философии РАН, 2011. – С.3-4.
5. *Кочетков В., Кочеткова Л.* Социальное государство и мировой кризис: парадигма преодоления // Власть. – 2009. – №3. – С.13.
6. *Хабермас Ю.* Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – С.97.
7. *Rosanvallon P.* La nouvelle question sociale: Repenser L'Etat Providence. P.: Ed. Du Seuil, 1995; *Bourdieu P.* L'essence du néolibéralisme // Le Monde Diplomatique. Mars. – 1998; *Майер Т. Годесберг* и далее: новая социал-демократия // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 6.
8. *Шамова Л.Г.* Социальное государство. История. Современность // Россия: путь к социальному государству / Материалы Всероссийской научной конференции (Москва, 6 июня 2008 г.). — М.: Научный эксперт, 2008. – С. 391.
9. *Бек У.* Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника.— М.: Прогресс-Традиция, 2001. — С.9-10.
10. *Там же.* – С.19-20.
11. *Мартин Г.-П., Шуман Х.* Западная глобализации. Атака на процветание и демократию. – М., Альпина, 2001. – С.102.
12. *Кочетков В.В.* Социальное государство и глобализация // Юриспруденция. – М.: Изд-во РГГУ, 2009. – №13. – С.42-43.
13. *Мартин Г.-П., Шуман Х.* Западная глобализации. Атака на процветание и демократию. М., Альпина, 2001. - С.299.
14. *Линдси Б.* Глобализация: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобальной капитализма.- М.: ИРИСЭН, 2006.- С.11.
15. *Александрова А.В.* Перспективы развития трудового и социального права в условиях глобализации // Права человека в России и за рубежом: Материалы международных научно-практических конференций. – М., 2007. – С. 303.
16. *Ж. Меркадер Угина.* Текст доклада см. на сайте Центра сравнительного трудового и социального права при Университете Бордо IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://comptrasec.u-bordeaux4.fr/static/SEMINAIRES.2005.htm>.
17. *Александрова А.В.* Европейское социальное законодательство и вызовы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uristrus.narod.ru/articles2/Alexandrova_Evrop_soc_zakvo.doc
18. *Там же.*
19. *Кочетков В., Кочеткова Л.* Социальное государство и мировой кризис: парадигма преодоления // Власть. – 2009. – №3. – С.16.
20. *Кочетков В.В.* Социальное государство и глобализация// Юриспруденция. – М.: Изд-во РГГУ, 2009. – №13. – С.53.
21. *Родионов О.В.* Формування концепції соціальної відповідальності підприємства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/vsunud/2009-6E/09rovsvp.htm>; *Римар І.* Соціально-відповідальне ведення бізнесу та репутація підприємства [Электронный ресурс].
22. *Международная экономика и международные отношения.* – 2001. – № 6. – С. 111.
23. *Moreau M.-A.* Normes sociales, droit du travail et mondialisation. – Paris: DALLOZ, 2006. – P. 11.
24. *Pouk B.* Эволюция пенсионных систем: мировые тенденции и опыт России // Человек и труд. – 2008. – № 8. – С. 18.
25. *Александрова А.В.* Европейское социальное законодательство и вызовы глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uristrus.narod.ru/articles2/Alexandrova_Evrop_soc_zakvo. Doc
26. *Обама Б.* Дерзость надежды: Мысли о возрождении американской мечты. – СПб: Издательский дом «Азбука-классика», 2008. – С.65.